

сторони, обернення на власну користь положень законодавства. Але траплялися й девіації, коли адвокат кидав справу на півдорозі чи не платив судових зборів. Бувало, судові заступники ставали жертвами насильства з боку супротивників.

У процесі подальшого обговорення цієї доповіді співробітники відділу звернули увагу на важливі саме для юристів аспекти адвокатської діяльності, зокрема, на питання, якими саме джерелами права керувалися в цей час у судах, чи були якісь нормативні вимоги для заняття адвокатською діяльністю. Інтерес учасників круглого столу викликало також питання, чи слід розглядати тодішніх адвокатів як представників певної корпорації, чи лише як процесуальну фігуру (носіїв відповідної функції). Доповідач пообіцяла у своїх подальших пошуках врахувати згадані юридичні аспекти проблеми.

Учасники круглого столу одностайно висловили задоволення міждисциплінарним діалогом, який відбувся, та запропонували зробити такі наукові форуми традиційними.

І. Б. УСЕНКО,
професор

КРУГЛИЙ СТІЛ «УКРАЇНСЬКЕ ПРАВОНАВСТВО В АНТРОПОЛОГІЧНОМУ ВИМІРІ: ІСТОРІЯ ТА СУЧАСНІСТЬ»

2020-й рік у відділі історико-правових досліджень ознаменувався посиленою увагою до сучасних форм заочної наукової комунікації. Наукові конференції, круглі столи, методологічні семінари і засідання відділу в режимі онлайн стали доволі звичною справою, ефективним засобом мозкового штурму для вирішення творчих завдань, де доцільними є саме колективні зусилля науковців з різним дослідницьким досвідом і творчими уподобаннями.

Певною віхою в розвитку планових досліджень відділу слід вважати проведення 15 грудня 2020 р. круглого столу «Українське правознавство в антропологічному вимірі: історія та сучасність». Цей захід започаткував програму щомісячних наукових форумів Міжнародної асоціації істориків права (на час підготовки цього допису вже проведено чотири таких форуми і готується п'ятий). Доповідачами на цих форумах виступають здебільшого співробітники відділу та провідні дослідники – члени Асоціації, а до участі в науковій дискусії залучаються без особливих обмежень усі бажаючі.

Згаданий круглий стіл проходив за моїм модеруванням як керівника відділу і першого віцепрезидента МАІП. Першу із запланованих доповідей «**Антропологічний підхід у історико-правовому дослідженні**» виголосила Н. М. Крестовська, завідувач кафедри морського права Національного університету «Одеська морська академія», доктор юридичних наук, професор. Дослідниця наголосила, що у сфері історико-правової науки юридична антропологія постає як знання про становлення людини як суб'єкта права в історичній ретроспективі та методологічний інструментарій для їх отримання, серед яких головне місце займає антропологічний підхід. Підхід водночас розуміється як логіко-гносеологічне та методологічне утворення, що гранично строго ви-

ражає тільки спрямованість наукового дослідження, обмежуючи її, як правило, одним аспектом (у крайньому разі – кількома взаємопов'язаними напрямками), але, на відміну від методу, принципово позбавлене будь-яких обмежень і навіть чіткої фіксації тих засобів, якими ведеться дослідження (за Е. П. Семенюком). У структурі антропологічного підходу в історико-правових дослідженнях передусім виокремлюються принципи: *гуманізму*, тобто постановка в центр історико-правового дослідження не норми права в її історичному розвитку, а людини з її потребами та інтересами (саме інституціоналізовані суспільством та артикульовані суспільною свідомістю виклики на потреби людини формують ті соціальні інститути, до яких, зокрема, належать право та держава; *холізму*, тобто розуміння людини як цілісної біосоціодуховної істоти, яка має сталі та водночас історично мінливі вітальні (фізіологічні), соціальні та духовні потреби; *рефлексивності*, тобто знання і розуміння дослідником самого себе (предмет історико-правового дослідження з позицій юридичної антропології є рефлексивним, коли дослідник нібито ставить себе на місце об'єкта дослідження); *суб'єктності*, тобто визнання того, що право створюється людьми, в тому числі конкретною людиною, конкретною елітою і в цьому сенсі фігура правотворця має стати провідною темою історико-правового дослідження; *аккультурації прийомів дослідження та запозичення науково обґрунтованих результатів з інших наук*, що зумовлено міждисциплінарним статусом антропологічного підходу.

Економіка, клімат, хвороби – все це має враховуватись в історико-правовому дослідженні. Водночас, зрозуміло, що в цьому полягає певний ризик відходу від предмета суто історико-правового дослідження, утім переваги, а саме – розширення предмета та джерельної бази дослідження, «олюднення» історії права і держави, збагачення її інструментарію – зумовлюють нашу рекомендацію до застосування цього підходу в сучасних історико-правових дослідженнях.

Дискусію продовжила Ю. В. Цветкова, доцент Інституту права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат юридичних наук, доцент з доповіддю *«Антропологічний метод школи Анналів: перспективи застосування у юридичних дослідженнях»*. Вона зазначила, що попри те, що французька наукова школа Анналів в особах своїх дослідників Ж. ле Гоффа, Ж. Дюбі, Ф. Арьєса обстоює впровадження антропологічного підходу в історичній науці, перспективи його застосування в правових дослідженнях відкривають великі можливості перегляду та переоцінки багатьох існуючих концепцій та гіпотез. Застосування цього підходу повною мірою відповідає актуальній науковій дискусії про різну оцінку правових систем та правових традицій крізь призму нормативізму, історичної школи та школи природного права. Акцент у дослідженнях на аналізі правовідносин пересічних осіб у ті чи ті періоди розвитку права та держави може продемонструвати нам неочікувані правові колізії, що пов'язані із відмінностями між задекларованою нормою закону та його правозастосуванням на практиці.

Акцент на особистості, її розвитку та буденному житті пересічної людини, що є наріжним каменем антропологічного підходу, забезпечує правовим дослідженням міжгалузєвість, сприяючи застосуванню досягнень інших наук, зокрема психології, економіки, соціології. Наукова громада України останніми роками вже мала можливість оцінити переваги антропологічного підходу в правових дослідженнях. Так, наукові праці багатьох дослідників, зокрема В. М. Брижко,

О. О. Бандури, Ю. Ю. Штурцева, Л. Г. Удовика та Т. Д. Гошко наочно продемонстрували результативність та ефективність застосування цього підходу.

У доповіді *«Антропологічний вимір історико-правової науки»* вчений секретар МАП В. С. Кириченко, професор кафедри загальноправових дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор, зазначив, що антропологія долучається до права на рівні філософії та складає її окремих розділ – антропологію права. Засновник Французької асоціації юридичної антропології Н. Рулан підкреслював, що ця дисципліна спрямована на дослідження процесів юридизації, що притаманні кожному суспільству та намагаються дістатися їхньої внутрішньої логіки. Юридизація людського буття властива кожному історичному типу цивілізації від архаїчних форм до сучасних. Це насамперед наука про людину як соціальну істоту в її правових проявах, вимірах та характеристиках.

Власне таке визначення предмета антропології права зумовлює спрямованість антропологічного методу на дослідження юридизації людського буття, вивчення якого відбувається через аналіз людини як основного елемента суспільства. Слід наголосити, що антропологічний метод спрямований саме на людину як на юридичну істоту, а не на суспільство як таке. Метод орієнтований на правову культуру, свободу людини як складову правової діяльності, етноправові норми правової системи минулого та сучасності. Саме методологічні основи антропології права, що розроблялися в різні часи К. Леві-Стросом, Ж. Карбоньє, В. С. Нерсесянцем, Н. Руланом та іншими, дали змогу запропонувати антропологічний метод дослідження людини в юриспруденції.

Звісно, методологічна функція, яку покликана щодо інших наук виконувати антропологія права як філософська дисципліна, надала можливість іншим юридичним наукам використовувати цей метод в арсеналі власної методології, спираючись на комплементарний підхід до її вибудови. Так, у методології історико-правової науки є щонайменше, дві можливості використання антропології, а саме – як методологічного підходу і як методу. До речі, часто в сучасних наукових розвідках не розрізняють цих понять. Нагадаємо, що методологічний підхід слід сприймати як методологічну орієнтацію дослідника, поняття або принцип, що керує загальною стратегією дослідження. І саме методологічний підхід є найбільш продуктивним та ефективним для використання в історико-правових дослідженнях. Що ж до власне антропологічного методу, то його доцільно застосовувати лише комплементарно, й, скоріше, лише щодо окремих питань дослідження, оскільки його провідне застосування неминуче відіб'ється на предметі тієї розвідки, яку проводить дослідник.

Загальнотеоретичний блок виступів завершила Т. І. Бондарук, старший науковий співробітник Інституту держави і права імені В. М. Корсецького НАН України, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник з доповіддю *«Категорія “стиль правового мислення” у дослідженні українського правознавства»*. Виходячи з традиційного у загальнотеоретичній правовій літературі вирізнення трьох рівнів правосвідомості – буденного (повсякденного, побутового), практичного (професійного) і теоретичного (наукового) – та відповідних рівнів розуміння права, вона запропонувала на цій основі зосередити увагу на носіях практичного та теоретичного типів правосвідомості – правознавцях, які мають «спеціальну суб'єктність», набуту через допуск до правничої сфери, і ширше – на українському правознавстві.

Ключовою категорією такого історико-правового дослідження, на її думку, може бути категорія правового мислення. Правове мислення як продукт та водночас вихідна ланка правової діяльності та правової культури охоплює формально-логічні, ментально-антропологічні, цивілізаційно-культурологічні аспекти. Правове мислення на науковому і філософському рівнях правосвідомості значною мірою зумовлюється стилем наукового мислення, включно з картиною світу, науковою парадигмою конкретної доби, предметно-дисциплінарний інструментарій, понятійним апаратом та аксіологічним «блоком». Виходячи з цього, можна стверджувати, що стиль правового мислення як категорія, окрім означеного, має включати додаткові параметри, серед яких спеціально-правові знання, уявлення, погляди тощо в історичному, філософському, політичному контексті та загально-правовий дискурс, який постулюють, зокрема, різні типи праворозуміння.

Якщо поглянути на право як на антропогенну комунікативну реальність, що має конкретно-історичний зміст, то можна припустити, що роль правового мислення на всіх стадіях творення і реалізації права, яке одночасно є ідеєю і реальним фактом, нормами і правовідносинами, імперативно-атрибутивними переживаннями і соціалізованими цінностями, текстом і діяльністю щодо його інтерпретації та реалізації, є ключовою. За такого підходу, категорія правового мислення, покладена в основу історико-правового дослідження українського правознавства, дає можливість зосередити увагу на його сутнісних ознаках на різних етапах правового розвитку. Водночас визначення, характеристика і аналіз стилю правового мислення як наслідку впливу об'єктивних і суб'єктивних елементів на окремого правознавця або на загал правознавців у той чи той період може виступити одним з маркерів інтелектуальної традиції, що має сутнісне значення для подолання її дискретності.

Другий блок виступів круглого столу стосувався окремих проблем історії українського правознавства, дослідження яких значною мірою ілюструє можливість антропологічного підходу. Його розпочав І.Й. Бойко, завідувач кафедри історії держави, права та політико-правових учень юридичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка, доктор юридичних наук, професор з доповіддю *«Навчальні дисципліни на юридичному факультеті у Львівському університеті в складі Речі Посполитої (1661–1772 рр.)»*. Вчений нагадав, що 2021 р. цей класичний університет відзначає своє 360-ліття. Він розповів про перші роки існування юридичного факультету («факультету обох прав»), про навчальні дисципліни, які тоді викладалися, про перших професорів і студентів. Особливу увагу доповідач приділив тодішнім формам проведення навчальних занять: лекціям, прилюдним диспутом, студентським трактатам. Підкреслив вплив прогресивних французьких мислителів і те, що французька мова на цьому етапі розвитку університету була однією з мов викладання, поруч з польською та латиною. Проводячи певні паралелі з сучасністю, доповідач зазначив, що бакалавром ставав лише кожний третій студент, а магістром – лише кожний шістнадцятий. Не обійшов він і питання про негативні процеси в освіті, опір польської влади потенційній (фактично нереалізованій) українізації вищої школи. Професор зробив загальний висновок, що згодом за австрійського періоду в університетському житті було більше толерантності і більше досягнень. Не применшуючи ролі східноукраїнських земель у національному розвитку, він підкреслив важливість розташування університету на західноукраїнських землях для поширення в Україні європейських прогресивних ідей. Згодом, відповідаючи на

питання модератора і учасників круглого столу, доповідач висловив міркування щодо зваженої оцінки ролі ордену єзуїтів у розвитку освіти, зв'язку Львівського університету і Замойської Академії, можливостей для започаткування українських університетів, які надавала Гадяцька угода.

Доповідь «*“Суд Божий” у правосвідомості середньовічної людини: юридикація релігійного концепту*» запропонувала С. Г. Ковальова, доцент кафедри історії і теорії держави і права Чорноморського державного університету імені Петра Могили, кандидат юридичних наук, доцент. Дослідниця підкреслила, що історію правових інститутів варто вивчати з точки зору їх розгортання у трьох вимірах – не лише в нормативних правових актах, а й в індивідуальній і суспільній правосвідомості та у реальних правовідносинах. Тож вивчення інституту ордалії у людиноцентричному вимірі, на думку С. Г. Ковальової, здатне розширити горизонти наукового вивчення цього інституту середньовічного права. Вчена зазначила, що язичницькі за походженням ордалії – Суд Божий – гармонійно вписувались у світосприйняття людини варварського соціуму. Світоглядю людини раннього середньовіччя була притаманна віра у справедливе Божественне правосуддя, яке здатне «виправити» несправедливість, а іноді й неправедність правосуддя людського, відплативши винуватому за його гріхи та захистивши невинного. Тому релігійною свідомістю ордалії не сприймалися як такі, що суперечать догматам християнства. Церква використала такі умонастрої: Церковні Собори 847, 895, 1023 рр. санкціонували застосування ордалії, проголосивши їх судом Божим і зобов'язавши суддів проводити процедуру в присутності священника, у супроводі релігійних обрядів та молитов. Відтоді застосування ордалії було нормативно закріплено в багатьох середньовічних європейських країнах. У змагальному судовому процесі, що відбувався публічно, ордалії часто були єдиним способом визначити винуватого.

Наприкінці XII ст. Ватикан розпочав упровадження розшукового процесу, який значно розширив маневреність церкви у судових справах і згодом поступово замінив публічний звинувачувальний процес. У грудні 1199 р. папою було впроваджено інститут *inquisitio*, який був остаточно узаконений IV Латеранським собором 1215 р. Нова форма судового процесу вимагала оновлення системи доказів, у якій не було місця ордаліям. Тож на IV Латеранському соборі духовенству було заборонено брати участь у проведенні традиційних ордалій, підтримувати давні випробування водою і вогнем; які надалі поступово були витіснені з нормативних актів, а потому і з судової практики. Натомість церква санкціонувала ордалії у вигляді судового поєдинку.

У доповіді «*Антропологічні основи концепції прав людини*» О. Г. Широкова-Мурараш, доцент кафедри міжнародного права Національного авіаційного університету, кандидат історичних наук, доцент, підкреслила, що застосування методу правової антропології до прав людини дає змогу обґрунтувати їх сутність, виходячи з природи людини, сформулювати загальне поняття прав людини та визначити генезу їх розвитку.

Зазначається, що з появою в сучасному суспільстві нових видів дискримінації з'являються і нові види прав стосовно окремих категорій населення за гендерною, віковою, статевою, етнічною та іншими ознаками, прийняття яких стало можливим завдяки антропологічному підходу. Звертається увага на те, що розширення прав людини викликало й появу феномену «позитивної дискримінації» як дискримінації більшості з боку різних меншин. На прикладі відомих рішень

дослідниця доводить, що правозастосовна практика Європейського суду з прав людини має тенденцію до подолання застарілого підходу щодо розгляду таких табуйованих раніше питань, як тема гендерної ідентифікації та гомосексуалізму. Зроблений висновок про те, що характерною рисою сучасного розвитку права є антропологізація як міжнародного, так і національного права, спрямована на застосування нових підходів до феномена людини, де пріоритет традиції має змінитися визнанням безумовної цінності інновацій, новизни та нестандартності.

Всі доповіді супроводжувалися творчою дискусією, в якій взяли участь, окрім уже названих дослідників, О. О. Малишев, О. Ф. Мельничук, Є. В. Ромінський та О. В. Сокальська.

Т. І. БОНДАРУК,

*кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник*

З ПАНТЕОНУ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВознавства

29 вересня 2020 р. відділ історико-правових досліджень Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України за сприяння Міжнародної асоціації істориків права провів круглий стіл *«Видатний український правознавець М. О. Максимейко: до 150-річчя від дня народження»*.

Круглий стіл проходив під головуванням завідувача відділу історико-правових досліджень Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України, першого віцепрезидента Міжнародної асоціації істориків права професора І. Б. Усенка. У короткому вступному слові знаний історик вітчизняної юридичної науки нагадав про висвітлення життєвого і творчого шляху М. О. Максимейка в попередніх наукових дослідженнях відділу, зокрема у виданні «Академічна юридична думка», в «Юридичній енциклопедії» та «Антології української юридичної думки». Окрему увагу він звернув на новітню публікацію Т. І. Бондарук до ювілею вченого в «Часописі Київського університету права» (2020, № 2). Наукознавець висловив сподівання, що круглий стіл дасть змогу висвітлити нові грані творчості М. О. Максимейка, сприятиме уточненню наукового бачення, а подекуди й переосмисленню тих проблем, які були в центрі уваги вченого.

Свою власну доповідь І. Б. Усенко присвятив темі *«Професор Микола Максимейко і Всеукраїнська академія наук»*. Він нагадав, що професор брав активну участь у працях академічної Комісії для вивчення історії західно-руського і українського права, а 1925 р. його обрали членом-кореспондентом ВУАН по кафедрі історії права. І. Б. Усенко звернув увагу на статус члена-кореспондента Академії, який у 20-ті роки, на відміну від сьогодення, означав не якийсь проміжний на шляху до звання дійсного члена етап наукового визнання, а передусім позаштатний і віддалений характер співпраці з ВУАН як насамперед київською науковою установою. М. О. Максимейко як мешканець Харкова в засіданнях Комісії участі майже не брав, проте в «Працях» Комісії опублікована низка наукових розвідок вченого (І. Б. Усенко коротко охарактеризував основний академічний доробок вченого), в основі яких лежав історико-юридичний аналіз